

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/94344>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

25 De oudheid na de oudheid

Marc van der Poel, Nathalie de Haan en Eric Moormann

1 DE DYNAMIEK VAN RECEPTIE

Dit laatste hoofdstuk biedt een korte schets van de vele manieren waarop de klassieke beschaving tot op de dag van vandaag heeft voortbestaan in onze leefwereld, het Europa dat in de late oudheid deel uitmaakte van het West-Romeinse rijk en de gebieden daarbuiten die door de Latijntalige kerk van Rome zijn gechristianiseerd, zoals de Scandinavische landen en Polen.¹ Via Europa kwamen vervolgens ook de nieuwe wereld en overzeese Europese kolonies in aanraking met de klassieke beschaving. De nadruk ligt op de verschillende vormen van receptie in Europa, niet in de laatste plaats omdat juist de Europese cultuur in hoge mate door de klassieke erfenis is gevormd. Bovendien wortelt het idee 'Europa', dat na de Tweede Wereldoorlog ook een economische en politiek-ideologische invulling heeft gekregen, in het besef dat de oudheid en de nawerking daarvan een bij uitstek gemeenschappelijke Europese erfenis vormen.

Als we spreken over de klassieke traditie in Europa of de receptie van de klassieken in Europa bedoelen we op de eerste plaats het voortleven en de invloed van de overgeleverde teksten. Daarbij gaat het vooral om literaire en filosofische werken van Grieken en Romeinen en de ideeën die in die teksten zijn vervat. Maar ook traktaten, bijvoorbeeld Vitruvius' werk over de bouwkunst of medische geschriften, werden na de oudheid nog veel gebruikt. Ook heeft het Romeinse recht grote invloed gehad op de rechtsstelsels van de Europese staten, vooral die welke over geschreven recht beschikten (zie ook hoofdstuk 7, paragraaf 7). De materiële resten van de antieke wereld waren medebepalend voor latere ontwikkelingen in de beeldende kunst en architectuur. Tot slot heeft de Griekse mythologie, waarmee de Grieken in de vroegste tijd voor zichzelf het ontstaan van de wereld en de natuurverschijnselen verklaarden en bovendien de menselijke psyche en verhoudingen tussen mensen onderling onderzochten, tot op de dag van vandaag enorme invloed gehad op het westerse denken.

Gedurende de gehele geschiedenis van Europa na de oudheid is er sprake geweest van doelbewuste navolging van elementen uit de klassieke beschaving. Klassiek was synoniem met 'voorbeeldig' en werd al snel de meetlat waarlangs alle latere cultu-

rele uitingen werden gelegd. Maar natuurlijk vormden de gekozen 'klassieke' voorbeelden van teksten, ideeën, gebouwen en objecten een selectie uit een groot reservoir aan mogelijkheden en verschijningsvormen. Niet alles werd immers bewaard en doorgegeven. Dit selectieproces had deels te maken met canonvorming die al in de oudheid plaatsvond. Cicero gold bijvoorbeeld bij leven al als een groot stilist, en Romeinse kinderen leerden Grieks door het horen en lezen van Homerus. De selectie na de oudheid was bovendien vooral ingegeven door de behoeftes, intenties en mogelijkheden van degenen die de klassieke erfenis wensten in te zetten voor hun eigen doeleinden.² De stijl van Cicero was voor velen nastrevenswaardig in de vele eeuwen waarin het Latijn de internationale voertaal was. Alexander de Grote, die op jonge leeftijd een wereldrijk had veroverd, werd het voorbeeld voor Europese vorsten. Uiteraard werden daarbij zijn successen en goede eigenschappen benadrukt, en minder positieve gebeurtenissen of karaktertrekken verzwegen; ook binnen het proces van receptie vond dus selectie plaats. Op andere momenten waren Romeinse keizers met een goede reputatie, zoals Augustus of Trajanus, het grote voorbeeld. Selectie, kortom, vormt een belangrijk filter in het proces van receptie.

Een van de factoren die het selectieproces stuurden, was de mate waarin elementen uit de oudheid konden worden ingezet. De *founding fathers* van de Verenigde Staten, bijvoorbeeld, spiegelde zich juist niet aan Alexander de Grote of Romeinse keizers, maar aan bezonnen staatsmannen uit de Romeinse republiek, de staatsvorm die hen bij uitstek inspireerde. Nauw verbonden met toe-eigening is het principe van identificatie. De mate waarin een individu of groep zich identificeerde met personen uit de oudheid of met aspecten van de antieke cultuur, bepaalde eveneens de manier waarop deze werden gerecipieerd.

Het tijdstip en het tempo van receptie van delen van het klassieke erfgoed konden overigens sterk verschillen van regio tot regio. Vanzelfsprekend was de receptie van tastbaar erfgoed in landen in het Middellandse Zeegebied, Griekenland en Zuid-Italië voorop, op veel momenten directer dan in andere delen van de wereld. Receptie was en is bovendien afhankelijk van de mentale en fysieke

1. De receptie van de klassieken in het voormalige Oost-Romeinse (Byzantijnse) rijk, dat in 1453 met de val van Constantinopel ten einde kwam, zou een uitgebreide aparte behandeling vergen en blijft daarom in dit hoofdstuk onbesproken.

2. De selectie die voor dit hoofdstuk is gemaakt, vormt daarop geen uitzondering en weerspiegelt deels de onderzoeksbelangstelling van de auteurs.

‘infrastructuur’, zoals netwerken van personen die teksten en ideeën uitwisselen, maar bijvoorbeeld ook het wegnen, de drukpers en het internet, die de verspreiding van kennis en opvattingen vergemakkelijken. De omvang en kwaliteit van deze infrastructuur konden de ‘overlevingskansen’ van met name teksten in belangrijke mate verhogen.

Mede als gevolg van bovengenoemde factoren die de selectie in belangrijke mate bepaalden, toe-eigening en identificatie, en al naar gelang de plaatselijke omstandigheden in de opeenvolgende eeuwen in Europa, heeft de receptie van de klassieken uiteenlopende vormen aangenomen. Receptie is daarmee een bij uitstek dynamisch proces. Het voortleven van de Grieks-Romeinse beschaving werd in de tijd waarin een gymnasiale opleiding verplicht was voor de meeste academische studies en ieder geschoold persoon over een zekere basis-kennis van de Grieks-Romeinse beschaving beschikte, veelal gezien als een klassieke traditie die bestond uit de permanente aanwezigheid van antieke kunstwerken met een canonieke, onaantastbare status. De dichtwerken van Homerus en Vergilius, of de beroemde Griekse beeldhouwwerken zoals de *Speerdrager* van Polyclitus (zie afb. 19.7), waren in die visie de iconen van de klassieke traditie die alle ‘weldenkenden’ als vanzelfsprekend kenden en deelden. Tegenwoordig ziet men het voortleven van de oudheid liever als de actieve receptie, of zelfs recepties, van werken en ideeën uit de oudheid door individuele mensen en groepen, waardoor klassieke beschavingselementen voortdurend bijdroegen en -dragen tot het scheppen en duiden van de actualiteit. Op die manier is ook onze moderne cultuur, waarin feitelijke kennis over de Grieks-Romeinse beschaving in brede kringen beperkt is geworden, nog steeds geheel doortrokken van antieke beschavingsinvloeden op allerlei gebied, en ontleent daaraan steeds nieuwe impulsen.

2 HET CHRISTENDOM: SCHAKEL TUSSEN DE KLASSIEKE OUDHEID EN WEST-EUROPA

De vroege christenen staan zowel praktisch als ideologisch aan het begin van de receptie van de klassieken. Het christendom is begonnen in de laat-hellenistische wereld als sekte van het jodendom in

Palestina, maar heeft zich geleidelijk aan verspreid over het Romeinse rijk. De geestelijke leiders spraken aanvankelijk vooral Grieks, maar vanaf de tweede eeuw werd het christendom in het Westen steeds sterker en traden de Latijn sprekende en schrijvende kerkvaders, zoals Augustinus (354-430), op de voorgrond. Ondanks de bij tijd en wijle hevige vervolgingen keerden de kerkvaders zich niet af van de taal van de Romeinen en van de Grieks-Romeinse cultuur, eenvoudigweg omdat zij deel uitmaakten van die wereld. Bovendien zagen zij de studie van de heidense literatuur en wetenschappen als nuttige opmaat tot de studie van de Bijbel. De Griekse kerkvader Origenes (ca. 185-255) heeft in een brief aan Gregorius, de latere bisschop van Caesarea, het gebruik van de zeven vrije kunsten – de vorm waarin het wetenschappelijke, filosofische en literaire erfgoed van de Grieken en Romeinen ten behoeve van het onderwijs in het latere Romeinse rijk was gegoten – door de christenen vergeleken met de rijkdommen die de Israëlieten op bevel van Mozes meenamen bij hun uittocht uit Egypte.³ Deze typering is in latere tijden zeer vaak herhaald als rechtvaardiging voor christenen om zich bezig te houden met kunsten en wetenschappen, die nu eenmaal hun wortels in de heidense oudheid hebben. En juist hier speelde succesvolle toe-eigening een belangrijke rol in het dynamische proces van collectieve herinnering en receptie. Odysseus bijvoorbeeld, stond in de christelijke wereld natuurlijk te boek als heiden. Toch konden verhalen over deze homerische held voor een christelijke boodschap worden ingezet. Odysseus had zich op zijn tocht van Troje naar huis door zijn metgezellen aan de mast van zijn schip laten vastbinden, terwijl zijn roeiers was in hun oren kregen. Zo kon Odysseus naar het verlokke gezang van de Sirenen luisteren, terwijl zijn roeiers het schip op koers hielden. In een christelijke context stonden Odysseus en zijn roeiers vervolgens model voor standvastige christenen, die zich niet door de verlokkingen van het aardse leven (het gezang van de Sirenen) van het rechte (christelijke) pad lieten afbrengen. En zo werden meer mythologische verhalen op christelijke wijze geïnterpreteerd en doorgegeven, een proces van toe-eigening dat *interpretatio christiana* heet.

In praktisch opzicht heeft de kerk de condities kunnen scheppen voor het voortleven van de antieke beschaving doordat het christendom in de vier-

3. Brief nr. 2, met verwijzing naar *Exodus* 12.

de eeuw eerst onder keizer Constantijn de Grote officiële erkenning kreeg (313 edict van Milaan) en later, onder keizer Theodosius I (392), de staatsgodsdienst werd. Vanaf die periode traden geestelijken op als bestuurders in steden en andere bestuurlijke eenheden van het rijk, zoals de senaat in Rome. In de vijfde eeuw had de kerk onder andere door de verdeling in bisdommen al een sterke bestuurlijke organisatie en traden bisschoppen op als plaatsvervangers van de voormalige Romeinse gouverneurs. Op die manier werden het christendom en de kerk het kanaal waarlangs de receptie van de Grieks-Romeinse beschaving mogelijk is geworden, zelfs in de vroege middeleeuwen.

Dankzij het bestaan van kloosterbibliotheken en het scriptorium (de werkplaats in een klooster waarin handschriften gekopieerd werden) functioneerde toen al het belangrijkste mechanisme waarmee gedurende ongeveer duizend jaar, tot aan de ontdekking van de drukpers, teksten werden overgeleverd. De abdij Vivarium in Zuid-Italië, gesticht door Cassiodorus (ca. 490 - ca. 585), is een goed voorbeeld van een klooster waarin veel klassieke teksten werden bewaard en overgeschreven. Cassiodorus zelf schreef daar een belangrijk werk over christelijk onderwijs, dat gedurende de hele middeleeuwen van grote invloed was: *Grondslagen van de goddelijke en wereldlijke letteren (Institutiones divinarum et saecularium litterarum)*. Iets later vormde Isidorus' werk *Etymologieën (Etymologiae)* een belangrijke schakel in de overlevering van antieke geleerdheid in de vroege middeleeuwen. Isidorus (ca. 570-636) was bisschop van Sevilla. Zijn werk behoort tot de standaardliteratuur over de geschiedenis van het Latijn.

3 DE RECEPTIE VAN DE KLASSIEKEN IN DE MIDDELEEUWEN

3.1 De Karolingische renaissance

Gedurende de middeleeuwen zijn er enkele perioden geweest waarin de klassieke cultuur om uiteenlopende redenen een algehele opleving doormaakte. De eerste periode is de zogenaamde Karolingische renaissance in de late achtste en de negende eeuw. De grote kracht achter de opbloei van het intellectuele en culturele leven in die tijd was de ambitieuze Frankische koning Karel de

Grote (748-814), die geleerden en kunstenaars uit heel Europa naar zijn hof te Aken liet komen. Een van de belangrijkste geleerden onder hen was Alcuin (ca. 735-804), afkomstig uit York. Voornamelijk dankzij Alcuins werk als docent werd in Europa het Latijn voor het eerst na de oudheid weer een volgens vaste grammaticale normen en in een uniform schrift (de Karolingische minuskel) geschreven taal. Zo ontstond er een soort algemeen beschaafd 'middeleeuws' Latijn dat mondelinge en schriftelijke communicatie door heel Europa mogelijk maakte. Deze periode is een belangrijke schakel in de overlevering van de klassieke, vooral Latijnse literatuur, omdat klassieke en vroegchristelijke teksten met grote vlijt en enthousiasme gekopieerd en bestudeerd werden. Reden daarvoor was het ideaal van een morele wedergeboorte dat onder de elitaire geestelijke en wereldlijke kringen rond Karel de Grote bestond.

Een belangrijke gebeurtenis voor de receptie van de klassieken was de kroning van Karel tot keizer van het West-Romeinse rijk in het jaar 800 door paus Leo III in Rome. Hiermee werd Karel erkend als de belangrijkste machthebber in Europa. Ideologisch werd, overeenkomstig de voorspelling over de vier wereldrijken van de Bijbelse profeet Daniël (Daniel 7 en 8), het Romeinse rijk in het Westen na een onderbreking van ruim drie eeuwen voortgezet. De mythe van Rome als eeuwige stad, symbool van de politieke en culturele betekenis van het Romeinse rijk, die voor het eerst onder woorden was gebracht door de augusteïsche dichter Tibullus (*urbs aeterna, eeuwige stad*)⁴ en die reeds door de vroege christenen tijdens de overgang van de oudheid naar de middeleeuwen werd gekoesterd, werd door de kroning van Karel tot keizer nieuw leven ingeblazen en bleef sindsdien een krachtige bron voor de receptie van de oudheid.

De rechtstreekse identificatie van Karel met de Romeinse keizers van weleer laat zich ook aflezen uit de bouwactiviteiten in zijn rijk. Zo was de kapel van zijn belangrijkste palts, in Aken, rechtstreeks geïnspireerd door klassiek-mediterrane voorbeelden als de San Vitale in Ravenna (zie hoofdstuk 24), het Pantheon in Rome (zie hoofdstuk 21, paragraaf 2.1) en waarschijnlijk ook de Hagia Sophia in Constantinopel (afb. 25.1). Ook met de keuze voor materialen die hij in zijn paltsen (Aken, Ingelheim) liet gebruiken, zoals porfier en mediterrane marmersoorten, werden Karels

4. Tibullus, *Elegie*, 2.5.23.

25.1 Paltskapel Aken.

machtsaanspraken onderstreept; porfier was in de late oudheid uitsluitend voorbehouden aan de keizer en zijn entourage. Van paus Hadrianus I (772-795) is zelfs bekend dat hij Karel toestemming gaf zuilen en platen van marmer uit Ravenna te halen. De monnik Notker uit het klooster Sankt Gallen (Zwitserland) schreef rond 885 dat Karel de Grote handwerkslieden uit het Middellandse Zeegebied had ingehuurd voor de bouw van zijn kapel in Aken, en voegde daaraan toe dat Karel 'in zijn geboorteland een kerk wilde laten bouwen die luis-terrijker was dan de oude gebouwen van de Romeinen.'⁵ De keizer werd ten slotte in Aken bijgezet in een heidense Romeinse sarcofaag uit de tweede eeuw n.Chr., als blijk van de continuering van het Romeinse erfgoed in dienst van het christendom (afb. 25.2).

5. Geciteerd in Untermann 1999, 158.
6. De islamitische universiteit van Cordoba bestond overigens al langer.

3.2 De renaissance van de twaalfde eeuw, de scholastiek en de latere middeleeuwen

De twaalfde eeuw was voor Europa een zeer dynamische tijd, met belangrijke vernieuwingen en impulsen. Voor de receptie van de klassieken is vooral van belang dat het onderwijs behalve in kloosters steeds meer in stads- en kathedraalscholen plaatsvond, waar niet monniken, maar geestelijken buiten de kloosters doceerden. Op deze scholen werd het hele gamma van de tot de oudheid teruggaande schoolvakken gedoceerd, geordend als de zeven vrije kunsten (*artes liberales*). Het leerlingenbestand omvatte naast aspirant-geestelijken ook jongens die een loopbaan in bestuur of handel ambiëerden. Sommige kathedraalscholen groeiden uit tot ware centra van geleerdheid. Zo was de kathedraalschool van Chartres beroemd om de studie van de logica die daar werd beoefend.

Naast de stads- en kathedraalscholen ontwikkelden zich in deze tijd de universiteiten. Dit waren aanvankelijk vooral kleinschalige en informele organisaties, soms rond niet meer dan één beroemde geleerde die toehoorders van heinde en verre trok, maar later gespecialiseerde centra van studie en onderwijs die gesteund werden door wereldlijke en geestelijke overheden. De oudste universiteiten van het christelijke Europa zijn die van Bologna, gesticht in 1088, gespecialiseerd in de studie van canoniek en Romeins recht, en die van Parijs, die zich rond 1200 langzaam vormde rond de beroemde leraar en logicaspecialist Petrus Abelardus (1079-1142). Ook de universiteiten van Salerno, Napels, Oxford en Cambridge behoren tot de oudste van Europa.⁶

Petrus Abelardus was een van de eersten die de zogenaamde scholastieke methode toepasten. Met deze methode van rationeel redeneren met behulp van de logica van Aristoteles (met als basisvorm het syllogisme, zie hoofdstuk 5), werden allerlei vraagstukken, maar vooral de vraag naar het wezen van de dingen en van God onderzocht. Een belangrijke stimulans hiervoor waren de logische werken van Aristoteles, met name zijn *Analytica Posteriora* waarin zijn kenleer beschreven wordt, die toen via Arabische vertalingen beschikbaar waren gekomen. Griekse schrijvers waren tot dan toe vrijwel onbekend in het Westen, behalve een aantal teksten van Aristoteles in Boëthius' vertaling (begin zesde

eeuw) en het eerste deel van Plato's *Timaeus*, dat begin vierde eeuw in het Latijn was vertaald.

Met behulp van de scholastieke methode hebben de theologen geprobeerd de geloofswaarheden rationeel te onderbouwen (de godsbewijzen van Thomas van Aquino, 1225-1274), een probleem dat ook al de Arabische filosoof Ibn Sina/Avicenna (980-1037) had beziggehouden. Het commentaar dat de in Spanje en Marokko werkzame filosoof Ibn-Rushd/Averroës (1126-1198) schreef op nagenoeg het complete werk van Aristoteles, betekende een enorme stimulans voor de studie van de filosoof. In de loop van de dertiende eeuw werd werk van Aristoteles rechtstreeks uit het Grieks vertaald, zoals de *Ethica* door de Engelse geleerde en staatsman Robert Grosseteste (ca. 1175-1253) en de *Politica* door de Vlaming Willem van Moerbeke (ca. 1215-1286). Zulke vertalingen stimuleerden de studie en de receptie van deze belangrijke werken in hoge mate. Deze twaalfde- en dertiende-eeuwse geleerden waren de pioniers van de kennis van het Grieks in het Westen. Het duurde tot de vijftiende eeuw voordat, mede dankzij de talrijke Griekse geleerden die na de val Constantinopel in 1453 naar het Westen kwamen, het Grieks weer op enige schaal gekend en bestudeerd werd. Een van hen was kardinaal Bessarion (1403-1472), die zich in Rome vestigde en wiens boekenverzameling grote faam genoot. De Venetiaanse drukker Aldus Manutius (1449-1515) is van groot belang geweest voor de verspreiding van de kennis van het Grieks omdat hij als eerste Griekse teksten drukte. Tussen 1494 en 1515 werden naast Latijnse vele Griekse teksten gedrukt op zijn drukpers. Veel humanisten

kenden goed Grieks en gaven Griekse teksten uit, becommentarieerden en vertaalden ze, maar pas na het einde van het renaissancehumanisme, toen de professionalisering van de klassieke studiën begonnen was, kwam de wetenschappelijke studie van de Griekse taal en cultuur goed op gang.

Het Romeinse recht is een ander terrein waarop in de begintijd van de universiteiten met veel verve is gewerkt in het licht van de maatschappelijke behoeftes die bestonden. Het *Corpus Juris Civilis* (zie hoofdstuk 7) werd na de oudheid aanvankelijk vooral door de kerk gebruikt in het canoniek recht, terwijl buiten de kerk het Romeins recht vervangen werd door de rechtssystemen van de lokale gemeenschappen (vaak gewonterecht). In de elfde eeuw begon men in Bologna het Romeinse recht opnieuw te bestuderen en het bleef sindsdien overal in Europa zowel object van wetenschappelijke studie als inspiratiebron bij praktische toepassingen van het recht. Napoleon nam het *Corpus* als basis voor zijn *Code civil* uit 1804 en daarmee is het Romeinse recht de basis van ons hedendaagse privaatrecht.

Ook wetenschappelijke traktaten uit de oudheid werden geestdriftig bestudeerd in de kloosterscholen en aan de universiteiten. Op medisch gebied golden Hippocrates (ca. 460-370 v.Chr.), met zijn eigen en de aan hem in het *Corpus Hippocraticum* toegeschreven werken, en Galenus (tweede eeuw n.Chr.) als leermeesters van middeleeuwse artsen. De doctrine van de vier vloeistoffen (*humores*), te weten bloed, gele gal, zwarte gal en flegma, die de temperamenten van de mens zouden bepalen en in onregelmatige doses ziekten veroorzaken, behield

25.2 Marmeren sarcofaag van Karel de Grote met een afbeelding van de roof van Proserpina door Pluto. Paltskapel Aken.

eeuwenlang geldigheid. Aristoteles' werken over de dier- en plantkunde vormden het uitgangspunt voor de bestudering van de natuur. Daarin was ook een plaats weggelegd voor de astronomische en geografische studies van Claudius Ptolemaeus (actief tussen 146 en 170; met name de *Almagest* en de *Geographia*) en de omvangrijke *Naturalis Historia* van Plinius de Oudere (zie hoofdstuk 11). Zonder zelf nieuw onderzoek uit te voeren, probeerden de middeleeuwse denkers de heidense ideeën over het heelal en onze aarde in de christelijke leefwereld van hun tijd in te passen. Het bestaan van monsters aan de randen van de aarde en de invloed van de astrologie golden zonder discussie als vaststaande zekerheden tot in de renaissance. Plinius' systematische ordening van de op aarde voorkomende materialen, dieren en mensen stond model voor de taxonomie die nog eeuwen lang de ordening van natuurverschijnselen zou bepalen. Pas het experimentele natuurwetenschappelijke en medische onderzoek in de zeventiende en achttiende eeuw zou hierbij fundamentele vraagtekens zetten.

In de literatuur van de middeleeuwen vond uitgebreid receptie plaats van klassieke auteurs en genres. Het invloedrijkste klassieke werk was Vergilius' *Aeneïs*; de middeleeuwse behandeling in de vorm van epen van het verhalengoed rond Troje is hierdoor sterk beïnvloed. Vanaf de tijd van de kerkvaders werd de heidense inhoud van teksten vaak gechristianiseerd, onder andere door middel van allegorisering. Een beroemd voorbeeld daarvan is de zogenaamde *Ovide moralisé*, een Franstalige prozabewerking van Ovidius' *Metamorfosen* uit de veertiende eeuw. Hierin werden de heidense verhalen door moraliserende allegorische toevoegingen acceptabel gemaakt voor de christelijke lezer. Deze prozavertaling en actualisering van de antieke tekst kende een grote verspreiding, eerst in handschrift en later ook in druk, en heeft grote invloed uitgeoefend op vele schrijvers en kunstenaars. De vierde-eeuwse *Cento Probae*, waarin de christelijke heilsboodschap werd uitgedrukt in verzen uit het oeuvre van Vergilius, stond aan het begin van de *cento*-literatuur, een literaire vorm die ook al in oudheid voorkwam, waarbij een nieuw gedicht werd samengesteld uit losse verzen van een ander gedicht of gedichten. Tot in de zeventiende eeuw was dit een beproefde methode om heidense literatuur te christianiseren.

In de twaalfde en dertiende eeuw nam de litera-

tuurtheorie een hoge vlucht. In traktaten over het schrijven van verzen (*ars versificatoria*, de kunst van het dichten) werden met behulp van Horatius' *Ars poetica* en enkele Romeinse werken over welsprekendheid originele theorieën over het vinden van stof, over versleer en over stilistiek ontwikkeld. In de talrijke *artes dictaminis* of *artes dictandi* (leerboeken voor kunstproza) werden theorieën ontwikkeld over een goede prozastijl, met name met het oog op het schrijven van brieven en oorkonden. Ook hier werd voortgebouwd op de antieke retorica. Het Latijn was in die tijd niet alleen de geleerde taal van de geletterden die in bestuur en wetenschap actief waren, maar ook een levende omgangstaal waarin uit het leven gegrepen literatuur geschreven werd. Een goed voorbeeld daarvan zijn de *Carmina Burana*, een verzameling vagantenpoëzie door rondtrekkende studenten die zowel in de volkstaal als het Latijn dichtten over lief en leed.

4 DE RENAISSANCE EN DE LETTEREN

Francesco Petrarca (1304-1374) is de eerste persoon bij wie een nieuwe houding ten opzichte van de klassieke oudheid duidelijk kan worden vastgesteld. Vanaf die tijd is sprake van een volstrekt andere omgang met het klassieke erfgoed. We spreken dan van de renaissance en het humanisme. Uit de brieven die Petrarca schreef aan klassieke (vooral Romeinse) auteurs die hij bewonderde, onder andere Cicero en Seneca, blijkt duidelijk dat voor hem de oudheid een modelbeschaving had gekend, die gevolgd werd door een duistere periode van verval.⁷ De brieven aan de overleden schrijvers maken duidelijk dat Petrarca zich scherp bewust was van de kloof van eeuwen die hem van de Romeinse oudheid scheidde, en dat het zijn grote wens was het Romeinse verleden opnieuw te beleven. Heel veel uitingen van de renaissancecultuur zijn terug te voeren op de bewondering voor een verloren tijd en het streven die tijd in een moderne vorm opnieuw te doen herleven. Petrarca was de wegbereider voor de grondige bestudering van het antieke verleden, zowel van de literatuur en de filosofie, als van de materiële overblijfselen. In een tijdspanne van een kleine 150 jaar werden vele in handschriften overgeleverde teksten uit de oudheid herontdekt en in kringen van geletterden bekendgemaakt, eerst in de vorm van kopieën in

7. De andere klassieke personen aan wie Petrarca brieven schreef, zijn: Varro, Quintilianus, Livius, Asinius Pollio, Horatius, Vergilius en Socrates; deze brieven omvatten het vierentwintigste boek van Petrarca's *Epistulae ad familiares* (Brieven aan zijn vrienden).

handschrift en vanaf omstreeks 1450 ook in druk. Veel teksten die nu vanzelfsprekend tot de canon van de klassieke oudheid, en soms zelfs van de wereldliteratuur behoren, zijn in deze periode opnieuw ontdekt of voor het eerst sinds de oudheid onder de aandacht gebracht. Voor de Griekse letterkunde zijn hier allereerst Homerus en de Attische tragici te noemen. In de Romeinse literatuur geldt dit bijvoorbeeld voor de gedichten van Catullus en Horatius, en de romans van Petronius en Apuleius. Deze en zoveel andere Griekse en Romeinse literaire en filosofische teksten werden in de renaissance intensief bestudeerd, vertaald en van commentaren voorzien, en zijn sindsdien een permanente inspiratiebron voor schrijvers en object van studie voor geleerden.

Flavio Biondo (1392-1463) was de eerste moderne oudheidkundige en historicus; hij gebruikte als een van de eerste historici een indeling van de geschiedenis in perioden (oudheid, middeleeuwen en moderne tijd) en was met zijn baanbrekende studie van de topografie van het oude Rome (*De Roma instaurata, Reconstructie van de topografie van het antieke Rome*, drie delen, 1444-1446) de schepper van de archeologie. Een typisch renaissancewerk van Biondo is ook *De Roma triumphante*

(*Triomferend Rome*, 1459) over de antieke staat Rome als model voor bestuurlijke en militaire hervormingen. In zijn voetspoor werd veel speurwerk gedaan naar antieke objecten, vooral toen vanaf de late vijftiende eeuw in toenemende mate beelden en reliëfs in de ruïnes van het oude Rome werden opgegraven. Deze kregen een ereplaats in de verzamelingen in en buiten Rome om de grootsheid van het verleden te illustreren. Naast privéverzamelingen ontstonden openbare collecties zoals die van Sixtus IV (paus van 1471-1484) op het Capitool in Rome, met onder meer de Lupa Capitolina (zie afb. 6.3) en de buste van Brutus (afb. 25.3) alsmede de inscripties met de Romeinse *fasti* (afb. 25.4). In het Belvedere in het Vaticaan vormde de in 1506 gevonden Laocoön een van de topstukken (zie afb. 17.2). De verzamelaars beschouwden zich als erfgenamen van de oude Romeinen. Ook elders kwamen zulke collecties tot stand, bijvoorbeeld in Londen de zogeheten Arundelian Marbles, bijeengebracht door de internationale aankopen van Thomas Howard (1585-1646). In de Nederlanden waren er verzamelingen beelden, inscripties en andere objecten van de schilder Peter Paul Rubens in Antwerpen en van Gerard Reynst in Amsterdam, die overging in de collectie van Gerard van Papen-

25.3 Romeinse portretbuste, zogenaamde Brutus. De kop is van brons; de buste is een moderne toevoeging, h. 69 cm, eerste eeuw v.Chr. Rome, Capitolijnse Musea, inv.nr. MC 1183.

25.4 Zogeheten *Fasti Capitolini*. Fragmenten van marmeren platen. Op de platen staan onder meer de namen van consuls opgesomd, augusteïsche tijd. Gevonden op het Forum Romanum te Rome. Rome, Musei Capitolini, inv.nr. CE 7326.

broeck (1673-1743) en de basis zou vormen van het latere Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Pas in de achttiende eeuw kwamen de grote openbare collecties van het British Museum in Londen, het Albertinum in Dresden en, iets later, het Musée du Louvre te Parijs tot stand. De landen van herkomst kregen pas relatief laat belangrijke musea (Istanbul, Athene), met als uitzondering Napels, waar de antieke sculpturen uit de collectie Farnese en de vondsten uit de opgravingen van Herculaneum en Pompeii sinds de achttiende eeuw de kern van een van de grootste archeologische musea ter wereld vormen.

De renaissance kwam in Rome tot volle bloei rond het midden van de vijftiende eeuw, te beginnen in de tijd van paus Nicolaas V (pauze van 1447 tot zijn dood in 1455), die ook wel de eerste renaissancepauze wordt genoemd. Nicolaas, zelf een man met passie voor boeken, spande zich in van Rome een centrum van wetenschap en kunst te maken. Hij liet handschriften uit heel Europa kopiëren of naar Rome brengen en was daarmee de grondlegger van de Vaticaanse bibliotheek, gaf verschillende humanisten opdracht Griekse werken in het Latijn te vertalen en liet nieuwe kunstwerken maken waarin christelijke en heidense motieven verenigd waren. Kort na Nicolaas' dood gaf de geleerde Lorenzo Valla (ca. 1405-1457), pauselijk secretaris en hoogleraar welsprekendheid, in een rede bij de opening van het academisch jaar, een schets van Rome als centrum van het christendom en als plaats waar geleerden en kunstenaars uit de hele wereld samenstromen om dankzij het Latijn, hun gemeenschappelijke taal, in onderlinge wedijver te werken, waardoor Rome als centrum van de beschaving voor het eerst sinds de oudheid opnieuw herleeft.⁸

Verskillende filosofische stromingen uit de heidense oudheid vonden tijdens de renaissance op verschillende tijden en plaatsen nieuwe aanhangers onder christelijke denkers. Een markant voorbeeld is de bloei van het neoplatonisme in het Florence van de Medici's, in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Op basis van het gedachtegoed van Plato had Plotinus (205-270) een mystieke filosofie ontwikkeld volgens welke de ziel kan opstijgen tot het Ene of het Goede, dat de oorsprong van al het zijnde is (zie hoofdstuk 5). Deze filosofie had veel invloed in de late oudheid, ook onder kerkvaders; in het anonieme *Corpus Areopagiticum* (vijfde of zesde

eeuw, toegeschreven aan pseudo-Dionysius de Areopagiet) wordt een mystieke theologie beschreven die in de vroege middeleeuwen, tot de herontdekking van Aristoteles, ruime verspreiding kende. Het Florentijnse neoplatonisme, waarin Marsilio Ficino (1433-1499) de centrale figuur was, knoopte aan bij deze traditie. Naast Ficino was de Byzantijn Georgios Gemistos, bijgenaamd Pletho (ca. 1355-1452), een belangrijke figuur. Hij bracht de ideeën van Plato onder de aandacht tijdens het concilie van Florence (1438-1439) waar men tevergeefs trachtte het kerkelijke schisma tussen Oost en West te beëindigen, en was later de officiële leider van de zogeheten platoonse Academie, een geleerdenkring in Florence die een pendant van Plato's Academie wilde zijn. Ficino vertaalde op verzoek van Cosimo de' Medici onder meer dialogen van Plato in het Latijn en formuleerde een filosofie waarin de ideeën van Plotinus en de christelijke theologie van zijn tijd verenigd werden. Ficino's ideeën over kosmologie, astrologie en magie, waarin eeuwenoud gedachtegoed over de makrokosmos en de mikrokosmos centraal staan, vielen in minder goede aarde bij de theologen, want gedurende heel de renaissance was de belangstelling voor en de praktijk van magie, alchemie en occultisme een belangrijke, constante onderstroming, die bij sommige bekende figuren aan de oppervlakte komt. Naast Ficino is Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486-1535) een voorbeeld van een typische renaissancefiguur die zowel in de hoofdstroom van het humanisme past als in de onderstroom van de afwijkende, door de gevestigde theologen als ketters veroordeelde ideeën.

De frisse blik waarmee naar het klassieke Rome werd gekeken, leverde ook de inspiratie en stof voor een grondige hervorming van het laatmiddeleeuwse onderwijs. De vroege Italiaanse humanisten hadden grote belangstelling voor de oude Romeinse republiek en de rol die de welsprekendheid daar had gespeeld. Rome's beroemdste redenaar Cicero en zijn ideaal over de intellectueel en geestelijk volmaakte redenaar die zich inzet voor de gemeenschap, vormden een grote inspiratiebron voor schrijvers, filosofen en pedagogen. Het laatmiddeleeuwse curriculum werd aangepast volgens de pedagogische en didactische principes van Quintilianus' *Institutio oratoria* (Opleiding tot redenaar, zie hoofdstuk 11). Het kunstmatige scholastieke Latijn,

8. Een vertaling van deze fraaie rede is te vinden in L. Valla, *Om de waarheid en het recht. Bloemlezing uit de humanistische geschriften*, vert. M. van der Poel, Groningen 1998 (2010).

uiting van de puur rationalistische redeneervormen van de middeleeuwse universiteit, werd vervangen door het echte, natuurlijke Latijn waarmee de geleerde passief de klassieke geschriften kon lezen en begrijpen, en actief meer in staat was om zijn moreel-didactische taak te vervullen in geschriften als dialogen, traktaten in briefvorm en redevoeringen. Dit soort teksten was niet bedoeld voor specialisten op de universiteit, maar voor de politieke leiders en het algemene publiek van geletterden. Met dergelijke werken, die doorgaans een sociaal-politieke of ethisch-religieuze strekking hadden, en met het propageren van de voortdurende lectuur van de letterkundige en filosofische werken uit de Grieks-Romeinse oudheid probeerden veel humanisten het klassieke *humanitas*-idee van de mens die op verantwoorde wijze in het leven staat, te realiseren.

De humanist die deze aspiraties op de meest duidelijke en consistente wijze onder woorden heeft gebracht, is Desiderius Erasmus (1466-1536), de belangrijkste vertegenwoordiger van het Bijbels humanisme. Hij werd geboren in Rotterdam als bastaardzoon van een priester en de dochter van een geneesheer uit Zevenbergen. Hij ging naar school in Gouda en Deventer en werd in 1488 kloosterling in het klooster van de franciscanen te Stein, vlak bij Gouda. In deze vormingsjaren werd hij beïnvloed door de sfeer en de ideeën van de moderne devotie, een beweging van spirituele en kerkelijke hervorming. Tot aan zijn priesterwijding in 1493 verbleef hij in Stein, maar nadat hij de kans had gekregen buiten het klooster werkzaam te zijn, aanvankelijk als secretaris van de bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen, keerde hij nooit meer terug naar het kloosterleven en het Holland van zijn jeugd. Hij leefde op verschillende plaatsen in Europa (Parijs, Engeland, Italië, Leuven, Basel en Freiburg) en groeide uit tot een internationaal boegbeeld van het humanisme, niet alleen dankzij zijn talloze geschriften, maar ook doordat hij een groot brievenschrijver was. In zijn correspondentie, die hij niet alleen met vrienden en bekenden, maar ook met tegenstanders voerde, wisselde Erasmus van gedachten met hen over zijn denkbeelden en idealen, over literatuur en geleerde kwesties, over de kerkelijke en wereldlijke politiek en de actualiteit in het algemeen. Zo is een typische Erasmus-brief vaak meer een in persoonlijke vorm gesteld pamflet of essay over een prangende kwestie ge-

richt tot de hele christengemeenschap dan een bericht over privéaangelegenheden voor familie en vrienden.

De inspiratiebron van zijn omvangrijke en zeer diverse oeuvre was zijn missie bij te dragen tot een hervorming van de theologie, de moraal van kerk, staat en individu, en de godsdienstbeleving van ieder individu, kortom een totale wedergeboorte van het christendom. De kerkvaders en hun op de klassieke oudheid gebaseerde intellectuele cultuur vormden daarbij zijn uitgangspunt. Zo heeft hij een modelcurriculum gebaseerd op Quintilianus' *Opleiding tot redenaar* geschreven en daarbij ook de studie van het Grieks bevorderd. Dat laatste was niet vanzelfsprekend omdat onder de conservatieve theologen van zijn tijd het Grieks als taal van het oosterse christendom lang in de kwalijke reuk van ketterij had gestaan. Ook bezorgde Erasmus talloze edities van klassieke auteurs en kerkvaders en gaf hij voor het eerst en op basis van handschriften het Nieuwe Testament in het Grieks uit, voorzien van een nieuwe Latijnse vertaling met commentaar. Tot slot schreef hij dankzij zijn afgewogen navolging van de klassieke auteurs en zijn unieke schrijftalent al zijn werken in een classicistisch, maar toch volstrekt modern Latijn, waarmee hij de klassieken weer volledig bij de tijd bracht.

Tot aan de publicatie van de eerste editie van zijn Nieuwe Testament in 1516 leefde Erasmus in een gloed van optimisme over het aanslaan van al zijn nieuwe ideeën, maar de rabiante oppositie die zijn werk aan het Nieuwe Testament van de zijde van de conservatieve theologen ontmoette en de enorme controverse die ontstond nadat Luther in 1517 op het toneel was verschenen, zorgden ervoor dat hij sinds die jaren voortdurend in polemieken verwickeld was en uiteindelijk als moegestreden en teleurgesteld man overleed. Zijn verzamelde werken werden evenwel al kort na zijn overlijden voor het eerst gepubliceerd en bleven zeer lange tijd een bron van inspiratie zowel qua vorm (het Latijn) als qua inhoud (vooral het ideaal van pacifisme en tolerantie). Een van de gedurende zijn leven al beroemde werken, de *Lof der Zotheid*, behoort in onze tijd nog steeds tot de wereldliteratuur.

Om een indruk te geven van de diverse manifestaties van de renaissancecultuur en de rol van de klassieken daarin in Europa geven we een korte impressie van de renaissance in de Nederlanden.

Het humanisme en de renaissance in de toenmalige Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden is een vrij late ontwikkeling. Erasmus was als centrale figuur van het Bijbelse humanisme benoorden de Alpen een Europese figuur en tijdens zijn leven op geen enkele manier representatief voor de beschaving in de streken waar hij geboren was. Het intellectuele centrum van de Nederlanden in de tijd van Erasmus was de in 1425 gestichte universiteit van Leuven. Het humanisme oefende daar een zekere invloed uit, vooral via het mede door Erasmus' inspanningen in 1517 opgerichte Collegium trilingue (instituut voor de studie van Hebreeuws, Grieks en Latijn), maar de scholastieke methode van de theologen en de conservatieve mentaliteit die daarmee gepaard ging, heeft de humanistische toewijding aan de Griekse en Latijnse taal en literatuur altijd overvleugeld. Na de opstand tegen de Spaanse overheersing en de feitelijke scheiding tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden in 1579 begon de opbloei van het humanisme in het Noorden.⁹ Belangrijke drijfveer daarbij was de stichting van de universiteit van Leiden in 1575. Het oogmerk van de stichters was tweeledig: de opleiding van protestantse, vooral calvinistische, dominees en de studie van de heidense en vroeg-christelijke auteurs alsook het schrijven van Latijnse (en in mindere mate Griekse) poëzie in navolging van de ouden.

Meteen werden vermaarde geleerden uit het buitenland naar Leiden gehaald, te beginnen met de Fransman Josephus Justus Scaliger (1540-1609), onder wiens leiding een groep briljante Nederlandse studenten gevormd werd; onder hen waren Daniël Heinsius (1580-1655), Hugo Grotius (1583-1645) en Petrus Scriverius (1577-1660) de belangrijkste. De universiteit van Leiden, en daarna de andere instellingen voor hoger onderwijs die in de Republiek gesticht werden (Amsterdam, Utrecht, Groningen, Harderwijk en Franeker), maakten de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw tot centrum van de studie van de antieke teksten. In de achttiende eeuw verschoof het zwaartepunt naar Engeland.

In tegenstelling tot het sterk moreel geëngageerde humanisme ten tijde van Erasmus was het zeventiende-eeuwse humanisme in Nederland literair en academisch van aard met Leiden als intellectueel middelpunt. De enorm snelle opkomst van deze universiteit en de krachtige bloei van de stu-

die van de klassieken werd sterk begunstigd door de economische en culturele bloei in de Republiek van de Zeven Provinciën. Uit heel Europa kwamen bekende geleerden naar Leiden, dat niet alleen intellectueel centrum van de Republiek was, maar centrum van de klassieke studiën in heel Europa. De studie van de klassieke oudheid was er vrijwel volledig in handen van de hoogleraren Latijn, die in de tijd dat de universiteit tot volledige wasdom was gekomen, drie verschillende 'leergebieden' hadden, namelijk de universele geschiedenis, de Romeinse oudheden en het schrijven (en voordragen) van Latijn in proza en poëzie (*historiae, antiquitates, eloquentia*). Daarnaast was er een hoogleraar voor de Griekse taal, hoewel de studie van Griekse taal- en letterkunde pas in achttiende eeuw een volwaardige academische discipline zou worden. De literatuurgeschiedenis vormde in deze periode nog geen onderwerp van aparte studie. Klassieke schrijvers werden gelezen met het oog op het actieve gebruik van het Latijn (en in mindere mate Grieks) in proza en poëzie, en als bron voor de studie van de (vooral Romeinse) oudheden. Deze laatste werd niet als pure wetenschap beoefend, maar vaak met het oog op de actualiteit en soms zelfs de actuele praktijk: zo werd Justus Lipsius' studie over het Romeinse leger (*De militia Romana*, 1595) door de Staten-Generaal onder de aandacht gebracht van prins Maurits, die op dat moment bezig was met hervormingen in het leger. De prins was een oud-leerling van Lipsius. Lipsius is ook de auteur van de *Politica* (1579), een werk over staatkunde waarin gepleit wordt voor de absolute monarchie als de beste staatsvorm in de roerige tijden waarin men leefde (onder andere felle godsdienststrijd), en dat geheel is samengesteld uit citaten uit het werk van de Romeinse geschiedschrijver Tacitus. Dit invloedrijke werk is een goed voorbeeld van de enorme stimulans die de klassieke geschiedschrijving heeft betekend voor de ontwikkeling van het vroegmoderne politieke denken.

De beoefening van de belletrise in het Latijn (en in mindere mate het Grieks), met name de poëzie, was ook een bezigheid van de universitaire geleerden. Naar het voorbeeld van deze poëzie ontstond ook in de landstaal classicistische poëzie die brak met de in de middeleeuwen wortelende dichtkunst van de rederijkers. In deze poëzie worden kenmerken van de Latijnse poëzie overgebracht op de Nederlandstalige, namelijk de klassieke geleerdheid,

9. Officieel ging deze scheiding pas in 1648, met de Vrede van Utrecht.

de toepassing van een strikte, klassieke metriek, en de auteur die niet meer als *anonymus* namens de hele rederijkerskamer in de openbaarheid trad, maar die als bepaald individu vanuit zijn studeerkamer namens zichzelf sprak. Het begin van deze nieuwe, door de receptie van de klassieke gevormde poëzie is de publicatie in 1616 door Petrus Scriverius van twee Nederlandstalige gedichten van de bovengenoemde Leidse hoogleraar Daniël Heinsius. Het eerste gedicht, *Lofzanck op Bacchus*, een didactisch gedicht vol geleerdheid, is geïnspireerd op de *Hymne sur Bacchus* van Pierre de Ronsard, het tweede, *Lofzanck van Jesus Christus*, is beïnvloed door *La Semaine* van Guillaume de Salluste du Bartas. Het uitgebreid commentaar van Scriverius bij de twee teksten illustreert het geleerde karakter van de gedichten, en in de inleiding legt Scriverius uit dat zij een nieuw model vormen voor de Nederlandse poëzie, omdat ze geleerd zijn en een klassieke metrische vorm bezitten. Scriverius' editie met commentaar is als het ware een literair programma waarin hij afrekende met de oude Nederlandstalige poëzie in de traditie van de rederijkers. In de plaats daarvan werd een poëzie gesteld die naar de vorm en de geest de klassieke poëzie van de Grieken en Romeinen navolde.

De Duitse dichter Martin Opitz (1597-1639), die zich in 1620 vanwege de oorlogshandelingen in zijn eigen land in Holland vestigde, en die beschouwd wordt als de schepper van een nieuwe sublieme Duitse poëzie van Europees niveau, vertaalde de twee hymnen van Heinsius in het Duits en vond in diens werk, vooral in het traktaat *De tragoediae constitutione* (*Het wezen van de tragedie*, 1611) een inspiratiebron voor zijn eigen poetica (*Das Buch von der deutschen Poetry*, 1621). Zo droeg dankzij Heinsius het Nederlandse humanisme bij tot een verheffing van de poëzie in de volkstaal, zowel in Nederland als in Duitsland, tot een kunstvorm die in hoge kringen werd geaccepteerd als gelijkwaardig aan de klassieke poëzie van de Grieken en Romeinen. In de renaissance werd in alle Europese landen met veel verve de Neolatijnse poëzie beoefend, zowel door dichters die alleen Latijn schreven, zoals Janus Secundus (1511-1536), beroemd vanwege zijn *Kusgedichten* (*Basia*), als dichters die in het Latijn én hun moedertaal schreven, zoals Petrarca.

Vanaf het begin van de herontdekking van de klassieke literatuur werd gedurende heel de renaissance

met gebruikmaking van de klassieke kunsttheorie van de *imitatio* en *aemulatio* intensief zowel poëzie als proza geschreven, vooral in het Latijn. De geschiedenis van deze literatuur, die overigens tot op de dag van vandaag doorloopt en vele malen omvangrijker is dan de ons overgeleverde klassieke literatuur, moet nog geschreven worden.¹⁰ Ze bevat alle traditionele Griekse en Romeinse genres in proza (echte en fictieve redevoeringen, dialogen, geschiedschrijving, (auto)biografie, briefliteratuur, fictioneel, filosofisch en wetenschappelijk proza) en poëzie (epiek, drama en lyriek), met vele eigenaardigheden en vernieuwingen, waarbij per auteur, per land of per periode allerlei variaties ten opzichte van de klassieke voorbeelden optreden. Dit geldt voor de inhoud (bijvoorbeeld Petrarca die in een strenge navolging van Vergilius' eerste *ecloga* schrijft over het contemplatieve leven van zijn broer en zijn eigen wereldse aspiraties), maar ook voor vorm of stijl (bijvoorbeeld de ciceroniaanse stijl van de Romein Pietro Bembo, 1470-1547, met als tegenhanger de soms extreem beknopte stijl van Justus Lipsius, 1547-1606). Kenmerkend voor de beoefening van de letterkunde in de renaissance is de levendige dialoog die schrijvers aangaan met de antieke schrijvers, waaruit eens te meer blijkt hoe actief en direct men in deze cultuurperiode de klassieke oudheid recipieerde in artistieke en intellectuele uitingen. Voorbeelden hiervan zijn de reeds genoemde brieven van Petrarca aan door hem bewonderde schrijvers als Cicero, Livius of Quintilianus, de aanvullingen die men schreef ter voltooiing van onvolledig overgeleverde toneelstukken (bijvoorbeeld Martinus Dorpius' (ca. 1485-1525) vijfde bedrijf van Plautus' *Aulularia*), of de behandeling van christelijke thema's in puur horatiaanse verzen door de Duitse jezuïet Jakob Balde (1604-1668) en zijn Poolse medebroeder Matthias Sarbiewski (1595-1640, bijgenaamd Horatius Christianus of Horatius Sarmaticus). Hun lyrische verzen werden op katholieke scholen tot in de negentiende eeuw naast of in plaats van die van Horatius gelezen.

Geleidelijk aan, en per land op verschillende momenten en in verschillende tempo's, werd, vaak in rechtstreekse wisselwerking met de Neolatijnse literatuur, de volkstaal het medium voor hogere literaire kunst. Het is moeilijk te bepalen wanneer precies de Neolatijnse literatuur zijn status volledig verloor aan de literatuur in de moderne talen – en

10. Voor beknopte overzichten zie IJsewijn en Sacré 1998² en Ludwig 1997, 323-356.

25.5 Rome, Forum van Trajanus, Zuil van Trajanus.

25.6 Gevel van het Concertgebouw in Amsterdam.

sommigen zullen beweren dat dit tot op de dag van vandaag nog niet het geval is –, maar men kan gerust stellen dat deze ontwikkeling samenhang met het uit de mode raken van Latijn als *lingua franca* ten gunste van het Frans in de loop van de achttiende eeuw.¹¹

Op het gebied van de klassieke filologie, dat wil zeggen de wetenschappelijke edities van de Griekse en Romeinse schrijvers, inclusief de vroegchristelijke en Byzantijnse (tot ongeveer de tiende eeuw) schrijvers, is het Nederlandse humanisme ook een schakel van de renaissance naar de moderne tijd. De Elzeviers, drukkers en uitgevers in Leiden, hebben twee nieuwe soorten editie gelanceerd die door hun commerciële succes in heel Europa hebben bijgedragen tot de roem van de Nederlandse filologie, namelijk de *Variorum*-editie, waarin een bloemlezing van commentaren van beroemde humanisten is opgenomen, en de zogenaamde *duodecimo's*, uitgaven in klein formaat. Daarnaast publiceerden geleerden uit Leiden en elders de vruchten van hun tekstkritische studie (*collaties* van handschriften, beschouwingen bij moeilijke passages) in bundels, soms apart gedrukt, soms in combinatie met een teksteditie.

Tot het midden van de zeventiende eeuw werkten de geleerden die tekstedities bezorgden, in de traditie van het renaissancehumanisme, zoals de al genoemde Lipsius, die een beroemde Tacitus-editie bezorgde (1605), Heinsius en Grotius (Hugo de Groot), die beiden door hun studie van de Bijbel

nog vertegenwoordigers zijn van het Nederlandse Bijbels humanisme (zie boven). In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam de puur wetenschappelijke klassieke filologie tot ontwikkeling, die louter de reconstructie en interpretatie van de klassieke teksten als oogmerk had, terwijl daarvoor de filologie een instrument was waarmee de humanist niet alleen zijn intellectuele maar ook zijn morele en sociale ambities wilde realiseren. De belangrijkste vertegenwoordiger in de zeventiende eeuw van de nieuwe stroming in de filologie is Nicolaas Heinsius (1620-1681), de zoon van Daniël. Hij heeft veel Latijnse schrijvers, vooral dichters, uitgegeven en de kwaliteit van zijn werk is zo goed dat het nog steeds de basis vormt voor moderne edities van sommigen van hen.

5 DE RENAISSANCE IN ARCHITECTUUR, MUZIEK EN BEELDENDE KUNST

Voor de ontwikkeling van de architectuur van de renaissance was het traktaat *De architectura* van Vitruvius uit de tijd van Augustus van groot belang. Architecten en geleerden als Leon Battista Alberti (1404-1472), Leonardo da Vinci (1452-1519) en Andrea Palladio (1508-1580) schreven werken die daarop waren geënt of bouwden volgens de door Vitruvius gegeven regels in de klassieke Dorische, Ionische en Korinthische orde (zie hoofdstuk 21). Op papier reconstrueerden zij

11. Zie voor een geschiedenis van het Latijn in Europa Janson 2004 en Stroh 2007.

Vitruvius' modellen en namen deze als voorbeelden voor eigen bouwwerken. Deze theoretische benadering kreeg een praktische component toen de studie van oude monumenten in Rome zoals het Theater van Marcellus aan de voet van het Capitool (zie afb. 14.14) en het Colosseum (zie afb. 15.15) alsmede de triomfbogen en de zuilen van Trajanus en Marcus Aurelius in de zestiende eeuw in zwang raakte (zie afb. 19.26 en afb. 25.5). Er werden tekeningen van de resten zelf en pogingen tot reconstructie gemaakt en dit leidde tot imitaties van de façades en structuur van deze gebouwen, eerst vooral in Noord-Italië, later ook elders in Europa (bijvoorbeeld Inigo Jones en John Vanbrugh in Engeland) en Noord-Amerika (bijvoorbeeld George Berkeley en Thomas Jefferson). De gevels van de klassiek Griekse Dorische tempel zouden tot ver in de negentiende eeuw het standaardvoorbeeld voor de façades van openbare gebouwen, banken en beurzen (Wall Street), theaters en musea blijven (British Museum, Londen, Concertgebouw, Amsterdam; afb. 25.6). De laatste twee soorten gebouwen kregen daardoor het klassieke aura van tempels van de Muzen. Waarschijnlijk het meest nagevolgd werd het Pantheon en zijn koepel, en wel vanaf de Villa Rotunda van Palladio bij Vicenza en de Sint-Pieter in Rome tot en met de Capitols in de hoofdsteden van de vijftig Amerikaanse staten (afb. 25.7). Het classicisme heeft in Nederland relatief weinig bouwwerken van belang opgeleverd, met als bijzondere uitzondering

het door Jacob van Campen rond 1650 gebouwde stadhuis van Amsterdam (nu Koninklijk Paleis) dat zowel qua interieur als exterieur aansluit bij klassieke bouwvormen en iconografie (afb. 25.8).

Ook op het gebied van de muziek heeft de receptie van de klassieken gedurende de renaissance grote invloed gehad. In Italië ontstond rond 1600 uit het liturgisch drama de opera, waarin toneel en muziek samengaan. Aanvankelijk was dit genre het belangrijkste raakvlak tussen de klassieken en de muziek. Jacopo Peri (1561-1633), de uitvinder van de opera, gebruikte mythologische verhaalstof in zijn *Dafne* (ca. 1597) en *Euridice* (1600). Mede aan de oorsprong van de opera ligt de bestudering van de Griekse tragedies, waarbij gepoogd werd de

25.7 Het neoclassicistische US Capitol in Washington DC. Met de bouw is begonnen in 1793.

25.8 Gevel van het Koninklijk Paleis (stadhuis op de Dam) in Amsterdam.

25.9 Peter Paul Rubens, *Mercurius en Argus*, 1635, olieverf op eikenhout, 63 × 87,5 cm. Naar Ovidius, *Metamorphoses* 1.568-721. Dresden, Gemäldegalerie.

antieke opvoeringen te reconstrueren. Componisten als Giulio Caccini (1551-1618) en Claudio Monteverdi (1567-1643) beschouwden rond 1600 hun opera's als evocaties van zulke stukken en zij werden, toepasselijk, opgevoerd in theaters die naar Romeins model waren gebouwd, bijvoorbeeld het Teatro Olimpico van Palladio in Vicenza en La Fenice in Venetië. Vooral in Franse hofkringen tijdens de barok bloeide de zogenaamde *tragédie lyrique*, die elementen uit de – ook sterk op het antieke toneel gebaseerde – Franse tragedie combineerde met onderwerpen uit de Grieks-Romeinse mythologie, maar ook buiten Frankrijk en tot in de vroege negentiende eeuw waren de onderwerpen van talloze opera's ontleend aan de antieke mythologie. Daarnaast leverde de antieke geschiedenis de stof voor vele opera's, gebaseerd op het werk van Ovidius, Vergilius of biografieën van beroemde Grieken en Romeinen van de hand van Suetonius en Plutarchus. Deze laatste thema's waren vooral geliefd in vorstelijke theaters, omdat de oude helden als voorbeelden voor het handelen van de moderne vorst werden gepresenteerd. Ook in de moderne muziek zijn adaptaties van antieke thema's te vinden. In de twintigste en eenentwintigste eeuw speelt daarbij de reconstructie van de oudheid geen enkele rol, maar appelleren de eeuwige thema's van het menselijk tekort aan de verbeelding van librettisten en componisten. Er bestaat ook muziek gecomponeerd als begeleiding bij antieke toneelstukken; zo schreef Alphons Diepenbrock (1862-1921) muziek bij Aristophanes' *Vogels* en bij Sophocles' *Electra*.

De levendige belangstelling voor de antieke literatuur in de renaissance had verder zijn neerslag in de kunsten van de zestiende tot de achttiende eeuw. Vooral de mythologische verhalen uit Ovidius' *Metamorfosen* kregen een warm onthaal in ateliers van Europese kunstenaars. Opdrachtgevers vroegen om zulke werken om hun eruditie te kunnen tonen en als alternatief voor de Bijbelse thema's die traditiegetrouw op het repertoire van de kunstenaars stonden. De spanning tussen de (vermeende) heidense vrije zeden en de christelijke moraal kon worden weggenomen door de verhalen in de trant van de *Ovide moralisé* uit te leggen als negatieve of positieve *exempla* voor het moderne leven (zie boven). Populaire verzamelingen van prenten in de zestiende eeuw van Bernard Salomon (ca. 1508 - ca. 1561) en anderen en het commen-

taar van Karel van Mander (1548-1606) op Ovidius zorgden voor een wijde verbreiding van de thema's. Innovatieve kunstenaars als Titiaan (ca. 1490-1576) in Venetië en Peter Paul Rubens (1577-1640) in de Nederlanden stimuleerden collega's om zulke onderwerpen te hand te nemen (afb. 25.9). De mythische inhoud van de voorstellingen legitimeerde het uitbundige vertoon van onbedekte lichaamsdelen. Van Rembrandt (1606-1669) is wel gezegd dat hij zijn, overigens zeldzame, mythologische schilderijen vooral om die reden heeft gemaakt.¹² De talloze verleidingscènes moest de beschouwer zien als waarschuwingen tegen vrij seksueel verkeer of neiging tot vrijpostig gedrag, maar de soms uitermate expliciete naaktfiguren waren er ook voor het genoeg van de kopers, die zelf voyeurs werden van al wat verboden was. De ovidiaanse gedaanteverwisselingen waren aantrekkelijk omdat ze de verraderlijkheid van de schijn lieten zien: achter het beeld ging de vaak harde werkelijkheid schuil en de mens moest proberen die te doorgronden. Daarom zien we veel liefdesverhalen waarin Zeus zich in de gestalte van een ander opdringt aan een onschuldige vrouw, zoals Danaë en Zeus in de gestalte van de Gouden Regen, of Callisto en Zeus vermomd als haar meesteres Artemis. Jachtaferelen met slechte afloop als Actaeons confrontatie met Artemis of Adonis en Aphrodite illustreerden het gevaar van het najagen van lusten.

Verhalen van antieke veldheren en vorsten als Alexander de Grote, Hannibal en Caesar werden de toeschouwer als positieve voorbeelden van wijs inzicht, rechtvaardigheid en moed voorgeschoteld, net als in de opera. Soms ging het om een enkel schilderij, maar aan de vorstenhoven bestond een voorliefde voor cycli van series schilderijen, fresco's of wandtapijten met gedetailleerd uitgewerkte thema's of biografieën van *homines illustres* (beroemde mannen). Heroïsche motieven waren eveneens geschikt voor de aankleding van openbare gebouwen, wat ook gold voor de al in de middeleeuwen geliefde gerechtigheidscènes waarin strenge rechters een juist vonnis velden ook al druiste dit tegen eigenbelang in. De Vierschaar van het stadhuis van Amsterdam bijvoorbeeld bevatte naast het Salomonsoordeel de veroordeling door de Romeinse consul Brutus van zijn eigen zonen en het uitsteken van het oog van de Griekse rechter Zaleucus, wiens zoon ook een oog moest missen

12. Onder anderen Sluijter 2006. Voor mythologische thema's in de Nederlandse kunst zie Sluijter 2000.

25.10 Vierschaar (gerechtshof) in Koninklijk Paleis (stadhuis op de Dam), Amsterdam. Op de wand links bevinden zich drie scènes in basreliëf, gescheiden door berouwvolle kariatiden. Het wijze oordeel van Salomon (het middelste reliëf) is op afbeelding uiterst links zichtbaar.

(afb. 25.10). Het moraliserende karakter lijkt in de Nederlanden sterker te hebben meegespeeld dan in andere landen, wat wel verklaard is vanuit de Reformatie.

6 VAN DE ZEVENTIENDE TOT EN MET DE NEGENTIENDE EEUW

Terwijl de late zestiende en vroege zeventiende eeuw in de beeldende kunst een groot scala aan mythologische onderwerpen laten zien, neemt die variatie in de loop van de barok af en blijven er enige standaardonderwerpen over. In Frankrijk is de uitbeelding van historische thema's tot ver in de negentiende eeuw in zwang gebleven door de tweejaarlijkse prijsvragen van de Académie des Beaux-Arts die hun verplichte onderwerpen vaak uit obscure antieke teksten haalden. Tijdens de ver-

lichting werd in heel Europa en in Noord-Amerika inspiratie gezocht in Griekse of Romeinse sagen en historische gebeurtenissen die de noblesse van die mensen vooropstelden en zo bijdroegen aan het verheven beeld en de voorbeeldfunctie van de oudheid. Men denke aan Jacques Louis David en zijn monumentale doeken van vlak voor en kort na de Franse Revolutie (bijvoorbeeld *De dood van Socrates*, *Leonidas en zijn troepen vóór de Slag bij Thermopylae* en *De eed van de Horatii*; afb. 25.11).

Aan het eeuwenlang vrijwel onaantastbare priemaat van de klassieke cultuur werd voorzichtig getornd in Franse literaire kringen in de late zeventiende eeuw. Charles Perrault (1628-1703), ook bekend als de verteller van de *Sprookjes van Moeder de Gans*, bracht de discussie over het nut van de klassieken voor de toenmalige kunsten en wetenschappen in 1687 op gang met zijn in de Académie

française voorgedragen gedicht *Le siècle de Louis le Grand*, waarin hij de tijd van Lodewijk XIV ophefde ten koste van de klassieke oudheid: volgens Perrault waren de klassieke auteurs niet onovertrefbaar, en hij pleitte voor de toepassing van nieuwe literaire modellen. Op deze versmading van de klassieken werd door Nicolas Boileau gereageerd met een krachtig pleidooi voor de op *imitatio* en *aemulatio* van de klassieken gebaseerde literatuur. Deze discussie vormde het startschot voor de zogenaamde *Querelle des anciens et modernes* (Strijd tussen de klassieken/antiek en de modernen), die tot ver in de achttiende eeuw zou duren, in Frankrijk maar ook elders in Europa, en die niet alleen woedde in kringen van mensen die zich bezighielden met de literatuur en beeldende kunst, maar die zich ontpopte tot een algemene en fundamentele discussie over de spanning tussen de moderniteit

en vooruitgang enerzijds en de autoriteit van de klassieken anderzijds.

Toch heeft de *Querelle* geenszins een verzwakking van de invloed en het belang van de klassieke traditie betekend. De achttiende eeuw was weliswaar de eeuw van de verlichting waarin velen zich als de 'moderneren' beschouwden, toch bleef de klassieke oudheid op veel terreinen, zoals de filosofie, het politieke denken en de schilder- en bouwkunst, een bron van inspiratie en reflectie. Dit heeft zeker te maken met het feit dat de voormannen van de verlichting, niet minder dan alle welopgevoede mensen die de middengroep van de burgermaatschappij vormden, via het onderwijs vertrouwd waren met de klassieke beschaving en de letterkunde van de Grieken en Romeinen. Er bestond in de zeventiende en de achttiende eeuw een soort officiële gemeenschap van geleerden (*République des*

25.11 Jacques Louis David, *Eed van de Horatii*, 1784, olieverf op doek, 3,30 × 4,25 m. Parijs, Musée du Louvre.

Lettres) die enerzijds het vooruitgangdenken van de verlichting omhelsden, maar anderzijds volledig gevormd waren door de klassieken. In deze tijd trad het Frans als internationale taal sterk op de voorgrond, maar toch kende iedere geschoolde persoon (nog steeds vrijwel uitsluitend mannen) uitstekend Latijn en vormde het gedachtegoed van de klassieke schrijvers en wijsgeren de ruggengraat van ieders denken. Samuel Johnson (1709-1784) sprak wel voor de hele internationale gemeenschap van geletterden toen hij de door sommigen bekritiseerde wijdverbreide praktijk om met klassieke citaten te strooien, verdedigde als uiting van een 'community of mind'. 'Classical quotation', zo schreef hij, 'is the parole of literary men all over the world.'¹³ Deze persistente aanwezigheid van de klassieke schrijvers in de kringen van de geletterden en intellectuelen ten tijde van de verlichting toont de duurzaamheid van het humanistische onderwijs (die in een aantal landen waaronder Nederland via het gymnasiale onderwijs in wezen tot op de dag van vandaag voortduurt), al is het wel zo dat het vanzelfsprekende zwaartepunt dat voor de renaissancehumanisten bij de Romeinse literatuur en beschaving lag, verschoof naar de Griekse cultuur, te beginnen de Griekse kunst.

De persoon die verantwoordelijk was voor deze verandering is Johann Joachim Winckelmann (1717-1768), de eerste die de kunstgeschiedenis, en de klassieke kunst in het bijzonder, op een wetenschappelijke manier bedreef, en die als de schepper van de moderne archeologie wordt beschouwd.¹⁴ De archeologie van de renaissance en de barok bestond vooral uit de studie van oude voorwerpen als bron van kennis voor de antieke teksten. De antieke literatuur zou voor velen tot ver in de twintigste eeuw verheven zijn boven de materiële cultuur. In de genoemde eeuwen bestudeerde men antieke portretkoppen en munten om het uiterlijk van keizers en andere beroemde mannen (*homines illustres – uomini illustri*) te leren kennen. Dankzij munten was Marcus Aurelius herkend in het bronzen ruitersstandbeeld dat in Rome in het Lateranencomplex stond en in de zestiende eeuw naar het Capitool was gekomen. Het was aan de smeltovens ontsnapt, omdat men lang had gedacht dat het om een beeld van Constantijn ging. De zogenaamde *antiquarii* hielden zich bezig met de studie van realia: afbeeldingen van voorwerpen die illustratie leverden voor de studie van godsdienst,

staatsinrichting, militaire zaken en andere aspecten van de oudheid. Zij deden dit vaak op een systematische manier, welhaast volgens een op de leer van de taxonomie gestoeld principe, waarbij onderverdelingen en stambomen als leidraad golden.¹⁵ De gebruikte objecten waren in deze benadering als zodanig volstrekt onbelangrijk, misten hun context en chronologische inbedding en golden puur als illustratie. Omdat men meende dat een complete verzameling van zulke gegevens bij zou dragen tot een complete kennis van de antieke wereld, werden platenatlassen gemaakt waarin de afbeeldingen geordend waren volgens de genoemde principes. Montfoucons *L'antiquité expliquée et représentée en figures* (Parijs 1719-1724) telde uiteindelijk tien banden met dertig- tot veertigduizend illustraties. Een databank dus die niet onderdoet voor moderne verzamelingen van gegevens. Op deze weinig inspirerende, want sterker administrerende dan onderzoekende benadering van de oudheid kwam kritiek. De Franse geleerde Philippe Claude Anne de Thubières Comte de Caylus (1692-1765), probeerde in zijn *Recueil d'Antiquités égyptiennes, étrusques, grecques et romaines* (1752-1767, zeven delen) de stijl en iconografie te gebruiken om voorwerpen te koppelen aan specifieke culturen. Zo onderscheidde hij, wat de titel al kenbaar maakt, een aantal hoogculturen, te beginnen met die van de Egyptenaren, elk met hun eigen karakteristieken. Toch is zijn werk sterk antiquarisch van aard, omdat de objecten nog steeds als uitdrukking van in tekstbronnen vastgelegde cultuurverschijnselen worden gezien. De door hem bewonderde, hierboven genoemde Duitse onderzoeker Winckelmann trachtte voor deze stijlverschillen verklaringen te vinden in de geologische, klimatologische en historische omgeving. Hij betrok kennis over de landen waar deze culturen gefloreerd hadden in zijn beschouwingen. Zijn vooral op de studie van de antieke beeldhouwkunst (zie hoofdstuk 19) gebaseerde gedachten leverden een eerste coherent verklaringsmodel voor de ontwikkeling van de kunsten in met name Griekenland en Rome. De genoemde disciplines had Winckelmann zich, evenals kennis van anatomie en fysiologie, eigen gemaakt door uitvoerige studie van moderne geleerden en filosofen. Zijn bewaard gebleven uittreksels van zulke werken bevatten de kiemcel van zijn denken en de daarbij gebruikte terminologie. Griekenland nam in zijn visie de eerste plaats in: het land was gezegend met een goed

13. Boswell 1934, 102 (8 mei 1781). Zie Gay 1966, 39.

14. Zie ook Van Dolen en Moormann 1993.

15. De beroemde *Encyclopédie* van D'Alembert en Diderot zou wat betreft de behandeling van de fysieke omgeving van de mens nog volgens zulke taxonomische principes te werk gaan.

klimaat en goed bestuur, waarin de vrijheid van de geest had kunnen leiden tot de creatie van meesterwerken. In zijn model gebruikte hij de levenscyclus om ontwikkelingen te verklaren: hij probeerde kunstwerken chronologisch te ordenen in tijdlijnen van opgang, hoogtepunt en neergang en onderscheidde daarbinnen nog subperiodes. Termen als 'strengere stijl' werden door hem uitgevonden en drukten de door Winckelmann waargenomen stemmingen uit. Hij baseerde zich op beeldhouwwerken die in Rome te zien waren en wist nog niet dat veel daarvan Romeins in plaats van origineel Grieks was.

Dit alles doet niets af aan Winckelmanns enorme invloed op het denken van zijn tijd en daarna. Vooral het primaatschap van de Grieken betekende een breuk met het gangbare vooropstellen van de Romeinse cultuur. Enkele kernachtige uitspraken van Winckelmann werden beroemd en richtinggevend voor de geleerde studie van de antieke cultuur, voor de kunstbeoefening en de literatuur in het algemeen, eerst in Duitsland, maar ook in andere landen waaronder Nederland: 'Der einzige Weg für uns, gross, ja wenn es möglich ist, unsterblich zu werden, ist die Nachahmung der Alten', en meer bepaald over de Grieken: 'Die edle Einfalt und stille Grösse der griechischen Statuen ist zugleich das wahre Kennzeichen der griechischen Schriften aus den besten Zeiten.'¹⁶ Met deze nieuwe benadering van de antieke cultuur was Winckelmann de stichter van het neohumanisme, dat tot in de negentiende eeuw vooral in Duitsland, maar niet alleen daar, bepalend was voor de ontwikkeling van de klassieke studiën als academisch vak en de receptie van de klassieken in de literatuur en cultuur. Naast Goethe zijn ook vooraanstaande literatoren en geleerden als Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), Johann Gottfried Herder (1744-1803) en Friedrich Schlegel (1772-1829) markante vertegenwoordigers van het Duitse filhellenisme.¹⁷

De bekendste (en toevallig ook de laatste) geleerde die rechtstreeks door Winckelmann beïnvloed werd, is Friedrich August Wolf (1759-1824), wiens baanbrekende studie *Prolegomena ad Homerum* (1795) een enorme impuls heeft gegeven aan de studie van de Griekse oudheid, en vooral van de homerische gedichten. Hij is de eerste die heeft gepoogd de geschiedenis van de antieke tekst van deze beroemde epen volledig in kaart te bren-

gen. Hij beschreef het unieke karakter ervan, en concludeerde dat ze niet het werk van één dichter, maar van een reeks rapsoden waren en dat het mogelijk moest zijn de Alexandrijnse tekst van de epen te reconstrueren. Zijn werk werd zo beroemd omdat het precies op het goede moment kwam: noties als 'genie', 'volkspoëzie', en 'natuurlijke en naïeve poëzie' werden juist toen in de literatuur en literatuurbeschouwing gecultiveerd. Ook op de ontwikkeling van de klassieke filologie is zijn werk van grote invloed geweest: de homerische kwestie is tot op de dag van vandaag een van de centrale kwesties in de antieke literatuurgeschiedenis (zie hoofdstuk 11, paragraaf 3). Met zijn essay *Darstellung der Altertumswissenschaft nach Begriff, Umfang und Zweck* (1807) is Wolf tevens de schepper van de 'Altertumswissenschaft' als wetenschappelijke discipline die, verdeeld in heldere deelgebieden, de alomvattende studie van de klassieke oudheid en beschaving in al hun uitingsvormen definieerde.

De klassieke studiën zijn tot op de dag van vandaag schatplichtig aan deze intellectuele schepping van Wolf en aan de negentiende-eeuwse Duitse geleerden die de *Altertumswissenschaften* naar de filosofische hoofdstroming van die tijd hebben beoefend als positivistische wetenschap in al haar onderdelen: zij bestudeerden de oudheid met het idee dat ze met hun zeer grondige, alomvattende studie van de beschikbare bronnen tot objectieve en zekere kennis van het leven en het denken van de Grieken en Romeinen konden komen. Tegenwoordig zal niemand meer een dergelijk idee koesteren, maar de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek van de grootste Duitse classici van negentiende eeuw, Theodor Mommsen (1817-1903), die een autoriteit was op het gebied van de Romeinse oudheid, en Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff (1848-1931), wiens belangrijkste specialisme op het gebied van de Griekse letterkunde en cultuur lag, vormen nog steeds in menig opzicht de basis van het moderne wetenschappelijke onderzoek. De kracht van de *Altertumswissenschaften* blijkt uit het feit dat ze ongeschonden de aanval hebben doorstaan van de classicus en filosoof die op het eind van de negentiende eeuw met zijn subjectivisme en zijn ideeën over het einde van de metafysica ('God is dood') de grote omwentelingen in de denkmodellen van de twintigste eeuw inluidde: Friedrich Nietzsche (1844-1900). Aan het begin van zijn loopbaan als jonge hoogleraar klassieken in Basel

16. Geciteerd naar Pfeiffer 1982, 209.
17. Marchand 1996.

publiceerde hij *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (1872), waarin hij niet alleen het vigerende, op Winckelmann teruggaande, Griekse mensbeeld grondig aanpaste, maar zich ook distantieerde van de filologische wetenschapsbeoefening van zijn tijd. De in dit werk gehanteerde kernbegrippen van zijn visie op de mens – het dionysische of de extase en zijn tegenhanger het apollinische of de zelfbeheersing – oefenden enorm grote invloed uit op de latere westerse cultuurbeschouwing, maar Nietzsche's vakgenoten zwegen het werk soeverein dood. Hoe invloedrijk Nietzsche als denker en cultuurfilosoof tot op de dag van vandaag ook is, voor de klassieke studiën is hij nauwelijks, en voor de receptie van de klassieken slechts indirect van belang geweest.

In de loop van negentiende eeuw ontwikkelde zich ook de archeologie tot een serieuze wetenschap, nadat ze lange tijd was blijven steken op het niveau van schatgraverij in Rome en omgeving om objecten te verzamelen. De opgravingen in Herculaneum en Pompeii hadden in de achttiende eeuw als eerste tot doel om naast voorwerpen antieke gebouwen bloot te leggen en te bestuderen. Deze oudste voorbeelden van archeologisch veldwerk hadden geen wetenschappelijke dimensie, omdat de gevonden resten gezien werden als illustraties van een in de antieke teksten slechts sporadisch terug te vinden en dus nauwelijks interessante wereld. Deze was immers veel te simpel in vergelijking met de elitaire teksten. De verstedelijking van Europa in de negentiende eeuw legitimeerde daarentegen de aandacht voor de stadjes aan de voet van de Vesuvius als voorbeelden van antieke urbanisatie. Door de rijkdom aan materiaal dachten de opgravers niet of ternauwernood aan de restauratie en conservering van de monumenten, terwijl er in de pauselijke staat in dezelfde tijd al een strenge regelgeving bestond ten aanzien van monumentenbeheer.

De professionalisering van de klassieke archeologie kreeg sterke impulsen door de methodes die werden toegepast in de bestudering van plaatsen uit de prehistorie, die immers veel minder zichtbaar waren en weinig concrete objecten opleverden. Hoewel Heinrich Schliemann veel te onbesuisd te werk ging bij zijn opgravingen in Troje, had hij al wel besef van het essentiële principe van de stratigrafie, de bestudering van opeenvolgende lagen van menselijke activiteiten. Van zo'n com-

plexe gelaagdheid hadden de opgravers in Pompeii of Rome meestal geen 'last' gehad, omdat ze gebouwen blootlegden uit een kort bemeten periode. Degenen die vanaf het midden van de negentiende eeuw de grote sites van Olympia, Delphi en Athene plus de grote steden op de westkust van Klein-Azië met de spade te lijf gingen, moesten veel meer aandacht aan de verschillende bewoninglagen besteden, waardoor het traditionele tijdschema van Winckelmann eindelijk op methodische wijze kon worden geverifieerd of gefalsificeerd. De chronologie van de antieke culturen werd door de studie van stratigrafieën, toetsing van vondsten aan tekstbronnen (bijvoorbeeld Olympia, Agora van Athene, beide aan de hand van Pausanias) en de intensieve analyse van belangrijke vondstcategorieën als aardewerk steeds nauwkeuriger.

Nauw verbonden met de hoge vlucht die de archeologie in het mediterrane gebied in de negentiende eeuw nam, zijn het Europese imperialisme en nationalisme. Archeologische verkenningen en grote opgravingsprojecten rond de Middellandse Zee gingen hand in hand met koloniale ambities en de legitimatie daarvan. De Fransen presenteerden zich via het christendom als directe erfgenamen van de Romeinen en legitimeerden daarmee de bezetting van delen van Noord-Afrika (Tunesië, Algerije en Marokko), gebieden die eens tot het Romeinse rijk hadden behoord. Net als in de Romeinse tijd, zo luidde de opvatting, was het Franse koloniale project vooral een beschavingsmissie die de Noord-Afrikaanse gebieden zou opstoten in de vaart der volkeren. Nog directer was de inzet van het Romeinse verleden waarmee de jonge natiestaat Italië, na de eenwording in 1870, een collectieve identiteit voor de nieuwe Italianen probeerde te creëren. Na de eeuwenlange verdeeldheid die het Italisch schiereiland sinds de val van het West-Romeinse rijk had gekenmerkt, was de eenwording politiek gezien immers een feit, maar mentaal allerminst. Het gedeelde verleden, en dan bij uitstek de tijd waarin Italië een eenheid was geweest, namelijk onder keizer Augustus rond het begin van de jaartelling, moest het burgerschap en de Italiaanse nationale identiteit bevorderen. De Romeinen waren de voorvaders van alle Italianen, zo luidde de boodschap. Niet voor niets werd de Romeinse archeologie op eigen bodem in de decennia na 1870 ruimhartig ondersteund door de eerste Italiaanse regeringen, ondanks nijpend geld-

gebrek. Rome zelf profiteerde daarvan in ruime mate. In de late negentiende en vroege twintigste eeuw werd het Forum Romanum, waarvan nog grote delen onopgegraven waren, vrijgelegd tot het augusteïsche niveau (afb. 25.12). De toe-eigening van het verleden was dus wel een heel selectieve. Voor het pre-Romeinse en Griekse aandeel in de oudheid in Italië was weinig ruimte. Als tegenreactie op de 'Romeïnsheid' (*romanità*) die voor alle Italianen werd gepostuleerd, werd hier en daar gepoogd regionale identiteiten te versterken met beroep op de regionale voorvaders, zoals de Sabijnen of Samnieten. Toch legden deze lokale of regionale varianten het uiteindelijk af tegen het grote gemeenschappelijke verhaal dat Italië van een collectief geheugen en een breed gedeelde nationale identiteit moest voorzien.

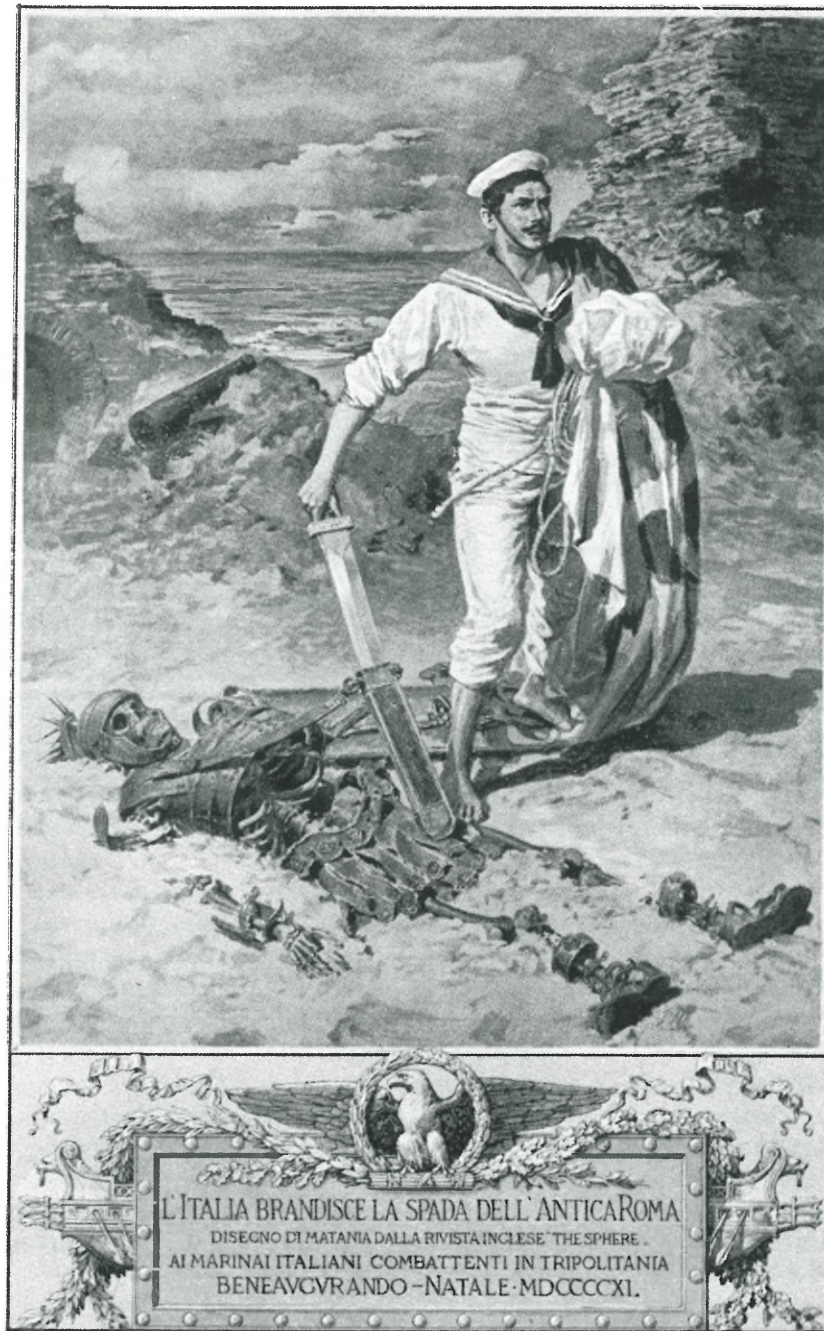
Ook in andere Europese landen zijn sinds de negentiende eeuw gebeurtenissen of personen uit de oudheid ingezet voor het vormen of versterken van nationale of juist regionale identiteiten. Dat konden overigens ook juist leiders zijn van opstanden tegen de Romeinen, zoals de Gallische koning

Vercingetorix in Frankrijk, koningin Boudicca in het huidige Verenigd Koninkrijk of de Germaanse veldheer Arminius (Hermann) in Duitsland.

7 VAN DE TWINTIGSTE EEUW TOT NU

Rond de eeuwwisseling groeiden de koloniale aspiraties van Italië, hetgeen resulteerde in een agressieve internationale koers en de oorlog met het Ottomaanse rijk (1911) waarmee een deel van het huidige Libië werd ingelijfd. Ook hier was de leidende gedachte dat Italië 'recht zou hebben' op deze gebieden omdat ze ook in de oudheid onder Romeins gezag hadden gestaan (afb. 25.13). Overzeese kolonies nabij Italië vormden bovendien een goed antwoord op de massale uittocht van arme (Zuid-)Italianen die in die jaren naar Noord- en Zuid-Amerika emigreerden. Ook hier werd de oudheid als parallel gebruikt: de Romeinen hadden eveneens kolonies gesticht, met grote voordelen voor de Romeinse kolonisten en de inheemse bevolking in nieuwe gebieden.

25.12 Opgravingen op het Forum Romanum met links de Palatijn, ca. 1890.

25.13 Kerstkaart uit 1911 met een afbeelding van een Italiaanse marinier naast een Romeinse legionair aan de kust van Libië. Onder de afbeelding is te lezen:

Italië zwaait met het zwaard van het oude Rome.
Tekening van Matania uit het Engelse tijdschrift 'The Sphere'.
Aan de Italiaanse mariniers die in Tripolitania vechten
met de beste wensen – Kerst 1911.

Tijdens het fascistische regime van Benito Mussolini (1922-1943) kregen deze ideeën een vastere vorm. In navolging van het Romeinse rijk riep Mussolini na de (moeizame) verovering van Abessinië (deel van Ethiopië) op 9 mei 1936 het nieuwe *Impero* uit. De *romanità* was bovendien tot een ware cultus verheven en de identificatie van Mussolini met het Romeinse keizerrijk, en met keizer Augustus in het bijzonder, ging heel ver. Met een zeer succesvolle tentoonstelling werd in 1937 de geboorte van Augustus precies tweeduizend jaar daarvoor gevierd, de *Mostra augustea della romanità*. Archeologie werd op grote schaal gestimuleerd, maar wetenschap en kennisvermeerdering vormden daarvoor niet de voornaamste drijfveer. Veeleer dienden de Romeinse resten als coulissen voor het regime en als schakel tussen het glorieuze Romeinse keizerrijk en het fascistisch regime dat de successen uit de oudheid zou evenaren of zelfs overtreffen.

Elders was er in de eerste helft van de twintigste eeuw nog geen sprake van 'emancipatie' van de klassieken: zij waren en bleven het exclusieve bezit van mensen uit de hogere standen die het beste onderwijs hadden genoten. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw gaf de Duitse geleerde Werner Jaeger (1888-1961), die vond dat de westerse beschaving als gevolg van de verwoestende oorlog en de daaropvolgende crisis ten prooi was gevallen aan materialisme en geestelijk verval, het filhellenisme van de negentiende eeuw een nieuwe impuls. Hij zette zich krachtig in voor het behoud van het in de negentiende eeuw door Wilhelm von Humboldt (1767-1835) ingestelde humanistische gymnasium, waar de klassieke talen een vast onderdeel van het curriculum waren. In 1934 publiceerde Jaeger zijn drielijge studie *Paideia: Die Formung des griechischen Menschen*, die ook in andere talen op de markt kwam. Dit werk is het manifest van het zogeheten derde humanisme, waarin de cultuur van het oude Griekenland grenzeloos wordt opgehemeld als het fundament van het ten volle mens zijn.

Het verhalengoed van de Griekse mythologie bleef ook in de twintigste eeuw inspireren tot nieuwe ideeën die de moderne westerse cultuur mede vormden. Twee voorbeelden mogen dit kort illustreren. Sigmund Freud (1856-1939) gebruikte veel thema's en verhalen uit de Griekse mythologie om zijn theorieën over het functioneren van de

25.14 Pablo Picasso, *Minotauris XI*, 1933, ets. 30 × 37 cm. Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen.

menselijke geest en psyche te analyseren (zie hoofdstuk 3, paragraaf 9). De Engelse dichter en schrijver Robert Graves (1895-1985), bekend van zijn tot televisieserie bewerkte historische romans *I, Claudius* en *Claudius the God*, schreef een zeer omstreden, maar inmiddels klassiek geworden essay *The White Goddess* (in volledige vorm voor het eerst gepubliceerd in 1948), waarin hij onder meer de Griekse mythologie gebruikte om te betogen dat er zoiets als een Europese godheid ('white goddess') bestaat, waarvan alle ware poëzie de cultus vormt.

Na de Tweede Wereldoorlog begon langzamerhand de maatschappelijke beweging op gang te komen die resulteerde in de onderwijshervormingen van de jaren '60 en '70, als gevolg waarvan de positie van de klassieke talen verzwakt raakte. De wetenschappelijke studie van de oudheid heeft niettemin op de vleugels van de professionalisering van de geesteswetenschappen een enorme vlucht genomen. Tegenwoordig is de studie van de Griekse en Romeinse taal en cultuur niet meer mogelijk zonder gebruik te maken van theorieën en modellen uit de literatuurwetenschap, de sociologie, de culturele antropologie, de genderstudies enzovoorts. Dit heeft gezorgd voor een enorme

25.15 Salvador Dalí, *Venus van Milo met laden*, 1936, h. 98 cm. Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen.

specialisatie, als gevolg waarvan sinds een aantal jaren de noodzaak wordt gevoeld om binnen de klassieke studiën weer meer interdisciplinair te werken, ook onder invloed van de druk die momenteel bestaat om het vak te legitimeren. Toch is er onverminderd sprake van een levendige receptie, die zelfs rijker en gevarieerder is geworden als gevolg van de maatschappelijke en culturele veranderingen in de twintigste eeuw. De belangrijkste ontwikkeling in dit opzicht is dat klassieke scholing en contact met de klassieke beschaving vanaf de Tweede Wereldoorlog steeds minder exclusief het domein werd – en nu is – van de leidende klassen in de maatschappij en de ‘hoge cultuur’ in de westerse beschaving.

Tegelijkertijd is het bereik van de klassieken groter geworden. Meer dan ooit zoeken classici, klassiek archeologen en oudhistorici aansluiting bij een breder publiek, ook ter legitimering van hun werk. Initiatieven als de ‘Week van de Klassieken’ vestigen de aandacht van het publiek op de vele populairwetenschappelijke studies en nieuwe vertalingen die jaarlijks in het Nederlands verschijnen en hun weg naar een groter publiek vinden. Klassieke tragedies behoren onverminderd tot het repertoire van toneelgezelschappen, vaak in een modern jasje, maar wel vanuit de overtuiging dat de zeggingskracht van deze stukken ook het publiek van vandaag aanspreekt. De universele thema’s uit de Griekse mythologie inspireren theatermakers ook tot geheel nieuwe voorstellingen, bijvoorbeeld de *Tantalus* (2003–2005) of *Herakles* (2012) van Toneelgroep De Appel. Schrijvers, dichters en beeldend kunstenaars verwerken klassieke motieven in hun werk, soms niet eens heel bewust, maar putend uit de rijke literaire en kunstzinnige tradities die wortelen in de oudheid. Om precies die reden kunnen (of willen) moderne kunstenaars en architecten zich niet aan de klassieke erfenis onttrekken (afb. 25.14). Dat levert soms spannende confrontaties op, zoals Salvador Dalí’s *Venus van Milo met laden* (1936), dat als een commentaar van de kunstenaar op de preutsheid van zijn tijd wordt beschouwd (afb. 25.15). Ook de *Icarus Atlanticus* (1987), een monumentale plafondschildering in het Mauritshuis van de abstract-expressionist Ger Lataster toont hoe antieke motieven voor eigentijdse visies kunnen worden ingezet (afb. 25.16). Postmoderne architecten maken gebruik van de klassieke zuilenordes, soms gestileerd of zelfs geabstraheerd, soms juist

25.16 Ger Lataster, *Icarus Atlanticus*, twee plafondschilderingen, tweemaal 500 × 500 cm.
Boven: *Allegorie op de ijdelheid van de mens*, inv.nr. 1082.
Onder: *Allegorie op de werkende mens*, inv.nr. 1083. Den Haag, Mauritshuis.

25.17 Parijs, 14e arrondissement. 'Les Echelles du Baroque': appartementencomplex, ontworpen door de Spaanse architect Riccardo Bofill (*1939).

zo 'klassiek' mogelijk, waardoor neoclassicistische elementen een dialoog aangaan met een strak vormgegeven, moderne omgeving (afb. 25.17).

Ook musea zetten in op de belangstelling die leeft in de samenleving voor allerlei aspecten van de Griekse en Romeinse wereld. Succesvolle tentoonstellingen zoals *De laatste uren van Herculaneum* (2006-2007) en *High Tech Romeinen* (2011-2012) in Museum het Valkhof in Nijmegen of *De onsterfelijke Alexander de Grote* (2010-2011) in Hermitage Amsterdam trokken in de afgelopen jaren een groot publiek. Andere musea proberen met minder conventionele tentoonstellingen juist bezoekers aan te spreken die normaal gesproken niet zo snel een museum zouden binnengaan. *Ixeo. Je Romeinse woon-warenhuis* (Limburgs Museum in Venlo, 2011), een 'tentoonstelling' waar handgemaakte replica's van Romeinse meubels konden worden bekeken en gekocht, is daarvan een recent voorbeeld (afb. 25.18).

Bovendien zijn de media waarlangs de kunsten een weg naar het publiek vinden, talrijker en indringender geworden: televisie, film, strips, computer-games en internet zijn daarvan de markantste voorbeelden. Televisieseries zoals *Rome* (2005 en 2007) en films als *Gladiator* (2000), *Troy* (2004), *300* (2007) en *Agora* (2009) bereiken een groot internationaal publiek. Talrijke websites gewijd aan de klassieken proberen kennis over de oudheid te verbreiden of proberen de klassieke talen – vooral het Latijn – levend te houden (bijvoorbeeld door nieuwsberichten in het Latijn of door Latijnse vertalingen van populaire muziek, zoals liedjes van Elvis Presley), bekende strips als *Kuifje* en *Asterix* zijn in het Latijn vertaald, evenals kinderboeken als *Nijntje en Jip en Janneke*, en zelfs Latijnse tattoos zijn populair.

Al met al kunnen we na bijna twintig eeuwen receptie van de klassieken constateren dat de oudheid meer dan ooit springlevend is.

Limburgs Museum Venlo

25.18 Voorkant van de folder van de tentoonstelling 'Ikea. Je Romeinse woonwarenhuis' in het Limburgs Museum te Venlo, 2011.